

ԵՍ ԱՆ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՍԱՆ...

Երբ տեղ մը հարսնիք ըլլայ՝ բոլորը հարսնիք կը վազեն։ Ամբողջ գիւղը կ'ուզէ հարսնեւոր ըլլալ։

Մէկուն միտքը կ'իյնայ փեսին հետ իր ազգականական կապը, երկրորդ մը իր խնամութիւնը միտքը կը բերէ հարսին ծնողքին հետ։ Ազգական մը հարսնիքին չերթայ՝ ո՞վ երթայ հապա։

Ուրիշ մը կը յիշէ թէ փեսին հետ վէզ խաղացած է մանկութեանը, կամ հարսին հետ պարած է տեղ մը։ Բարեկամն ալ, վերջապէս, քիչ մը ազգական կը սեպուի։

Ամէնքը այսպէս կը վազեն հարսնիքին տունը։

Այդ աճապարանքն է հիմա իմս։ Ե՛ս ալ կ'ուզեմ նստիլ ձեր կոչունքին սեղանը։ Տեսակ մը հարսնիք է ձեր ալ սարքածը, ու ազգական, բարեկամ կը փութան խմել հարսին—փեսին կենացը։

Հարիւր տարուան տօները այնքան ալ շատ չեն։ Կը փախցուի՞ հիմա առիթը, երբ վենետիկը, հարսնեւոր, իր տղաքը կը կանչէ։

Ճիշտ է՝ ամբողջ ազգինն է տօնը, որովհետեւ պտուղը ամբողջ ազգը քաղեց։ Բայց, խօսքը մեր մէջը, ամէնէն առաջ Միւթարեան սաներունն է բուն իրաւունքը։ Կամ աւելի շիտակը՝ անոնցն է հարսնիքին տունը շէնցնելու բուն պարտքը։

Հիմա պիտի ըսէք՝ ուրկէ՞ ո՛ւր և զո՞ւն։ Դ՞ո՞ւն ինչ գործ ունիս հարսնիքին տունը։

Օ՛, խոժոռ չնայիր...

Նախ որ «Գամպէրսիգ տիւրին օւրազ» կ'ըսէ տաճկերէն առածը։ Առանց Գամպէրին հարսնիք չ'ըլլար եղբը թուրք գիւղին մէջ։ Կրնամ ես հեռու մնալ տօնէ մը։

Յետոյ, վերջապէս, քիչ մը իրաւ հարսնեւոր եմ ես ալ։

Է՛հ, այո՛, ես ալ Միւթարեան սան եղած եմ։

Ճիշտ է՝ շատ կարճ ատեն մը, բայց վերջապէս եղած եմ։

Չորս ամիսը յաճախ շրջան մըն է տղու մը կեանքին մէջ։ Երբ մանաւանդ անոր հետ կապուած են այնքան դէպքեր։

Հիմա թոյլ տուէք որ այդ օրերը պատմեմ։

* *

1900ին էր։

Այդ օրերուն դուք գաւառը եղա՞ք, մանաւանդ այն հայաշատ տեղերը՝ որոնք Պոլսոյ քթին տակն էին։ Եղա՞ք դուք պահ մը հայ համեստ երգիքներէն ներս։ Ուրեմն պիտի չգիտնաք հէք հայ մայրերուն տոչորանքը իրենց տղաքը Պոլիս տանիլ մարդ ընելու։ Անոնց ծառաւը երթալ Պոլիս տընելու՝ որպէսզի մարդ ըլլայ իրենց տղան։

Մայրս ալ բռնկած էր այդ հոգով։

Ու օր մը յանկարծ ճամբայ հանեց զիս ու պզտիկ եղբայրս՝ ամէնէն փոքրը Ատափազար թողուցած։ Պոլիս կը տանէր մեզ մարդ ընելու։ Ճամբայ ելանք գաղտուկ մը։ Գրեթէ մեզ կը փախցնէր մայրս։ Հապած եթէ թուրքը իմանար։ Այն օրերուն «իզին» չկար Պոլիս անցնելու։ Համիտ փակած էր Պոլսոյ դռները գաւառացի հայերուն առջեւ։ Մինչեւ իզմիթ լաւ մը գացինք։ Անկէ անդին էր արդէն բուն արեւելքը։

Գլուխը հազար դուռ զարկաւ հէք մայրս որպէսզի մեզ իզմիթէն անդին անցընէ։ Ի զո՛ւր։ Մատ մը խլէզներուն համար ալ հրաման չկար Սուլթանին փայթաթիւր տեսնելու։

Չեմ գիտեր ուրկէ՞ լսեր էր մայրս թէ կաթուղիները կրնան իզմիթէն անդին անցնիլ։ Այն օրերուն, արդարեւ, կաթուղիներուն քիչ մը աչք կը գոցէր Համիտը։ Օրուան ոէժիմը նոյն իսկ կը փաղաքշէր

զանոնք, ինչպէս և բողոքականները, որպէսզի պաղեցնէ անոնց մէջ հայ զգացումը։ Բաժնէ որ տիրես։ Համիտն ալ լաւ ըմբռնած էր Հոռմէական հին իմաստութիւնը։ Նոյն իսկ զատ ազգի տեղ կը դնէր զանոնք, — «Կաթուղի միլլէթի», «փութէսթան միլլէթի»։ Իբրեւ թէ լուսաւորչականները միայն ըլլային «հայ ազգը»։

Մայրս մինչեւ Պարտիզակ անցաւ, կաթուղի կնկան մը անցագիրը ձեռք անցուց, ու շունչը առաւ Պոլիս։ Անկէ ճար մը պիտի ընէր մեզ համար ալ։ Չմեկնած՝ մեզ զետեղեց հայ ընտանիքի մը քով, ուր պիտի մնայինք զիշերը, ցորեկն ալ յաճախելու համար «Կաթուղիներուն դպրոցը»։ Դպրոցին խոհարարն էր միջնորդը. մեր պատմութիւնը լսեր ու մեղքեցէր էր մեզի բարի մարդը։

* *

Սեպտեմբերի առտու մը, ես ու եղբայրս, ձեռք ձեռքի բռնած, գացինք Միւթարեան դպրոցը։ Շիտակ տեսուչ վարդապետին տարին մեզ։ Այն մեզ հարցութիւնով ըրաւ, ու զրկեց մէյ մէկ դասարան։ Արդէն եւ զած—չեղածը երեք—չորս կարգ էր, ու ես գացի նստելու ամէնէն վերի կարգը։

Երեք—չորս օրէն սակայն սիրտս սկսաւ նեղուիլ։ Բոլոր այդ դասերը ես ջուրի պէս չիտէի։ Կարծեմ վարդապետին գործին ալ չէր գար որ ես մնայի իր դասարանը։ Ու ան առտու մը զիս տարաւ շիտակ վարդապետին։

— Աս տղան աւելորդ է մեր դպրոցին մէջ։

Սկսայ դողալ։ Հապած եթէ զիս դպրոցէն դուրս հանէին։ Ի՞նչ պիտի ընէի ես մինակ այդ օտար քաղաքին մէջ, մայրս՝ հեռուն, ու տեղացիները խորթ։

— Հոգ մի ընեւ, տղաս, ըսաւ բարի վարդապետը դուրս տեսնելով. ես քեզի Հայերէն դաս պիտի տամ, ու դուն, պարտաւ պատենդ, պիտի երթաս վարդապետին օգնել։ Կարծապետը չըլլայ, վարդապետը ըլլայ... «Վարդապետը» դպրոցին խոհարարն էր։

Իսկ ես կարգուած էի խոհարարի՝ օգնական...

Կը խնդա՞ք. ուրեմն չէ՞ք ըմբռներ հըրճուանքը որ զիս մէկէն ողողեց. ուրեմն չէ՞ք գիտեր որ կէս մը անօթի կ'անցընէինք մենք մեր օրերը այդ խորթ քաղքին մէջ. տունը ուր կը գիշերէինք՝ քանի մը հատ ձիթապտուղ կը դնէին մեր ափը իրկունէ իրկուն, ամառան մը իրենց իրաւունքը մօրմէս կանխիկ ստացած. ցորեկին՝ դպրոցէն յետոյ՝ արտերը կը թափառէինք ծառերուն վրայ մոռցուած ընկողները ժողվելու, կամ մեռել եղած օրերը գերեզմանոց կ'երթայինք որպէսզի մենք ալ ստանանք բաժնուած սիմիթէն. քիչ է պատահեր որ ծովէն խեչափառ որսանք ու գաղտուկ մը խորովենք կահագործնեւրու սօսինձ հալեցուցած օճախին տակը, կամ հում հում ուտենք արտերէն հանուած զետնախնձորը...

Հիմա, ա՛լ փրկուած էինք. խոհարարի օգնական էի. գոնէ ա՛լ կուշտ պիտի ըլլար միշտ փորս. արդար չէ՞ր ուրեմն իմ հըրճուանքս այդ պահուն. (չարդղիս, Հայր Բագմավեպ, տեսուչ վարդապետին Հայերէնի դասը այդ վայրկեանին դեռ չէր ու գեւորեր զիս...):

Չորս ամիս մը կեցանք այդպէս Միւթարեան դպրոցը։ Հայերէն դաս կ'առնէի ես տեսուչ վարդապետէն, ու վարդապետին կ'օգնէի։ Յաճախ եղբայրս ալ խոհանոց կը կանչէի վերէն, որպէսզի ան ալ «Վարդապետին օգնէր», — այսինքն ինքն ալ կըշտացնէր փորը։ Ատիկա՝ վարդապետին բացակայ եղած ատենը կ'ըլլար, — թէեւ իմանար ալ՝ չէր բարկանար բարի մարդը, որ մեր միակ պաշտպանն էր այդ չար քաղաքին մէջ։

Օր մը, ափսէով հելվա կար կրակին վրայ. վարդապետ պատուիրեր էր որ ջուրը լաւ մը քաշէ մինչեւ գայ ինքը. այդ միջոցին եղբայրս ալ եկաւ «Վարդապետին օգնելու». անճարակը ափսէն յանկարծ շրջեց, ու մոխիր լեցաւ հելվային մէջ. ախ, ինչպէս ենք փչեր ես ու եղբայրս որպէսզի հելվային մէջ մոխիր չմնայ։

Վարպետը, դարձին, բան մը չնկատեց, ու ճաշին վեր տարաւ հէլվան.

— Վարպետ, մոխիրով եփեր ես հէլվան, հարցուցեր էր վարդապետը...

Այդպէս ալ վերջացաւ մեր այս արկածը...

Մօրմէս լուրը կ'ուշանար. աւելի ճիշտը՝ մեզի չէր հասնէր. մեզ խնամող ընտանիքը մօրս զրկած ամբողջ դրամը ինք կը գրպանէ եղբեր, անհետացնելով անշուշտ նամակները: Անոր գործին չէր գար որ իզմիթէն մենք շուտ մը գատուինք: Մ'ը պիտի գտնէր մեզի նման որս...

Չորս ամիս ճգնեցանք այդպէս:

Ճարը նորէն վարպետը խորհեցաւ. քառասուն զրուշ մը դրամ մեր ձեռքը, ու խորհուրդ տուաւ Պոլիս մեկնիլ: Աստուծո ժողովուրդուն ճամբայ պիտի ելլէինք տունէն գաղտուկ մը, պիտի քալէինք մինչեւ Տէրինճէ, ու հոնկէ պիտի առնէինք մեր տոմսակները. իզմիթէն էր դժուարին կէտը. անկէ անդին անցագիր չէին հարցնէր. Տէրինճէն «ազատ գօտի»-ին մէջ կ'իյնար, ու կ'առախուժէր նստողը չէին նեղել հոն. ոչ իսկ հարցուփորձ կ'ըլլար:

Եթէ հարցում ըլլար մեզ՝ պիտի ըսէինք.

— Իզմիթի Միսթարեանէն ենք՝ Պոլսոյ Միսթարեանը կ'երթանք...

* *

Որպէսզի ընթերցողը միտքը չչարչարէ թէ ինչ եղաւ անկէ յետոյ, ատ ալ պատմեմ հոս կարճ մը:

Գիշեր էր երբ Հայտար Փաշա հասանք: Բազմութիւնը կ'առախուժէին սկսաւ պարպուիլ: Եզրօրս ձեռքէն բռնած՝ խառնուեցայ ես ալ բազմութեան: Ես ինչ գիտնայի որ ուղղակի շոգենաւ կ'երթայինք այդպէս. ոչ իսկ զգացի երբ նաւը ճամբայ ելաւ. անընդհատ բարի վարպետին ըսած յանկերգն ու մօրս հասցէն կ'որոճայի մտքիս մէջ, երբ մարդ մը տնկուեցաւ առջիս.

— Տոմսակ...

Միս, երթայ երթայ ու չգայ ետ դողը որ կ'առնակէս վար մաղուեցաւ այդ պա-

հուն. ոստիկան կարծեցի մէկէն այդ խոժոռ մարդը, ու սկսայ թոթովել.

— Իզմիթի Միսթարեանէն ենք ու Պոլսոյ Միսթարեանը կ'երթանք...

Մարդը՝ որ տոմսակ ծակողն էր՝ կ'երեւայ մեր զրութիւնը կռահեց. կարեկցելուն թէ պարգեւի մը յոյսով՝ հարցուց հասցէն ուր պիտի երթայինք:

— Ըսթամպուտա, Կալաթատա, Եիւքսէք Գալտըրըմտա, Գահլէճի Միքայէլ. աղա վասըթասըլա... (Կ. Պոլիս, Ղալաթիա, Եիւքսէք Գալտըրըմ, սրճագործ Միքայէլ աղայի շնորհիւ...):

Հագլիւ նկատեցի մարդուն քմծիծաղը. կրկներ էի պարզապէս մօրս հասցէն՝ այնպէս ինչպէս կը գրէինք իզմիթէն մեր իրեն զրկած նամակներուն վրայ...

Շոգենաւ պարպուելուն՝ մարդը մեզ առջին ձգեց, մեզ տանելու ըսած հասցէիս:

Մնացածը Բազմալիկի ընթերցողներուն համար չէ...

* *

Ուրկէ՞ ուր միտքս ձգեցիր, Հայր Բազմալիկ, այդ սեւ ու քաղցր օրերը՝ զորս ես կը կարծէի թաղած ըլլալ սրտիս մէջ: Ուրկէ՞ ուր միտքս բերիւ չորս ամիսները՝ զորս անցուցի ես Միսթարեան վարժարանի խոհանոցին մէջ, ազնիւ վարպետը՝ որուն անունն անգամ տարիները խլեցին ինծի, իմ հէք եղբայրս՝ որ չորս ամիսներու իմ տառապանքս կ'իսկեց այդ խորթ քաղցրին և որ վաղուց է չկայ մեծ-սպանդին զոհ տուած ըլլալով իր 23 գարունները, ու բարի Հայր Գալթըմը՝ որ հայերէնի դաս կու տար ինծի, և որուն, աւանդ, մոխիր կերցուցի ես օր մը...

Չէր արժեր որ յորեկեանի այս օրը ոգեկոչէի այդ քաղցր մեռելները, մտքիս մէջ արծարծէի անուշ աչքերը Միսթարի նկարին՝ որ հայր Գալթըմին խուցը կը զարդարէր, և կայծը՝ որ թերեւս իմ հոգիիս մէջ ալ ինկաւ, երբ հայերէնի դասս կ'երթայի առնել:

Պոլսէն, 1936 ամառ

Շրջիկ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՅ ԴԵՐԸ ԻՍ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

1864ին ծնած եմ Կ. Պոլսոյ Բերաթաղին մէջ, և մկրտուած եմ նոյն թաղի Ս. Յովհան Ոսկեբերան եկեղեցին, կոչուելով Քարոյ, — բնականաբար առանց իմ հաւանութիւնս առնելու...

Որովհետեւ ծնողներս Գաղատացի էին, իմ մայրենի լեզուս եղած է րոպքերէն, նոյն իսկ նախակրթական վարժարանի մէջ, ի Ս. Յակոբ (Պանգալտի), — որ իմ միակ դպրոցս եղած է, — մեր առօրեայ գործածած գրքերն ալ մասնաւոր կերպով մեզ համար պատրաստուած՝ հայատառ թուրքերէն էին:

Միսթարեանց և Մուրատ — Ռափայէլեան վարժարանի մասին գաղափար չունէի դեռ: Մեր ընտանեկան յարաբերունքս ժամանակ ծանօթացանք մեզ պէս թրքախօս տիկնոջ մը հետ, որուն երէց որդին, որ կարծեմ Գարայեան կը կոչուէր, «հեռու տեղ» վէնետիկ՝ դպրոց գացած էր, և հայերէն կը խօսէր:

Այս երիտասարդը տնեցիք կ'անուանէին «Հայաստան», վասն զի սովորուած թիւն ունէր պատերուն վրայ «Հայաստան» գրել ու «Հայաստան» բացագանչել:

«Վենետիկ» ու «Հայաստան» անունները նոր կը սորվէի, Մուրատ — Ռափայէլեանէ մը:

Տարիներ ետք երբոր խեղճաս եղայ, և այս երկու բառերու նշանակութիւնն իմացայ, առաջին գործս եղաւ «Քարոյ» անունս փոխել «Կարապետ»ի:

Երկրորդ գործս եղաւ՝ Վենետիկէն և Չամառէն վերադարձող երիտասարդներու հետ շփում հաստատել, և իմանալ «Հայաստան» բառին նշանակութիւնը:

Ու սկսայ հայերէն սորվիլ, — ինքնօգնութեամբ:

Առաջին հայերէն գիրքը զոր խորհուրդ տուին կարգաւ ընկերներս՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի «Յուշիկը հայրենեաց Հայոց» հատորներն էին, զորոնք գրեթէ կը լափէի և գոց կ'ընէի անկողնիս մէջ, իբրեւ աղօթագիրք, և կը նշանակէի չհասկեցած բառերս: Այս զրութեամբ՝ երբ չորս հինգ անգամ կը կարդայի զանոնք, ի նշան յառաջադիմութեան՝ Ալիշանի «Շնորհալի և պարագայ իւր»ը մատնանիշ ըրին, միեւնոյն ժամանակ յանձնարարելով կարդալ նոյն Ալիշանի «Նուագներ»էն՝ «Հայրուհի»ն, և «Նշմարը Հայկականք»ը:

Այս միջոցին «Ընդ եղեւնեաւ»ն ամբողջութեամբ ընդօրինակեցի, զբարարի վարժութեան համար:

Այս կերպով Ալիշանի սիրահար մը դարձայ:

Ուրախ եմ ըսելու որ 1901ի Միսթարեան Միաբանութեան Երկհարկւրամեայ Յորեկեանին՝ Հ. Ալիշանի օժեալ ձեռքերն համբուրելու երջանկութիւնն ունեցայ, կարօտս առնելով անկէ:

Աշխարհաբարի համար ինձ առաջնորդ եղաւ Հ. Արսէն Այտընեանի «Քննական քերականութիւն»ը, իսկ զբարարի համար՝ Հ. Արսէն Բազրատունիի «Ի պէտս զարգացելոց»ը:

Եւ Հ. Արիստակէս Գասգանտիլեանի ու Հ. Յուսիկ Մէհրապի ցուցումներով՝ Սեդրոս — Խանէն իրարու ետեւէ տուն փոխադրեցի Վիրգիլիոսի «Մշակականք»ը, Հոմերոսի «Իլիականք»ը, Միլտոնի «Կորուստ դրախտին», Հիւրմուզներու գործերը, և ուրիշներ:

Եւ, օր մըն ալ, «Քարոյ Պատմաճեան»ի տեղ հրապարակ ելաւ՝ մի

Պարիս

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ